

SİPEHSÂLÂR: II. GAZNELİLER

Erdoğan MERÇİL*

Özet

Sipehsâlârlık, Gazneli Devleti'nin idarî organizasyonunda önemli bir makam idi. Başlangıçta hanedan mensuplarının Horasan sipehsâlârı olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak Sultan Mes'ûd döneminde Selçukluların Horasan'a hâkim olmalarının ardından durum değişmiş ve bu makama getirilen kişiler sadece Gazneli ordularının başkomutanlığı görevini yürütmüşlerdir. Gazneli ordusunun savaş düzeninde sipehsâlâr genelde sağ kanatta yer almaktadır. Sipehsâlâr, zaman zaman görevi icabı emrindeki askerlere sultanın önünde geçit resmi yaptırmaktadır. Gönderildikleri veya tayin edildikleri bölgede adlarına hutbe okunmaktadır. Sultan Mes'ûd döneminde orduyla ilgili konularda sultan tarafından yapılan toplantılara sipehsâlâr da katılmaktadır. Bu makalede Gazneliler döneminde sipehsâlârlığın gelişimi ve bu görevde bulunan şahısların faaliyetleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sipehsâlâr, Gazneliler, Horasan, İran.*

Abstract

The Sipahsalar in Gaznavids

Sipahsalar is an important position in the administrative organization of the Gaznavid State. It is known that initially members of the dynasty were employed for Sipahsalar of Khorasan. However, the situation has changed after the domination on Khorasan by Seljuks in the period of Sultan Mes'ûd. The persons had the title of Sipahsalar conducted only the chief commander of the Gaznavid Army. Sipahsalar was usually placed on the right wing in the order of the Gaznavid army. Sipahsalar, according to his duty, occasionally make parade the troops under his command in front of the Sultan. In region, where Sipahsalar were sent or designated, read sermon on behalf of them. Sipahsalar also participates in the meetings, about military matters, held by the Sultan in the period of Sultan Mes'ûd. In this article will be focused on the development of this title and activities of the persons that had the title of Sipahsalar.

Key-words: *Sipahsalar, Gaznavids, Khorasan, Iran.*

Sâmânîlerden sonra Gaznelilerde sipehsâlâr unvanını taşıyan ilk kişi bir hanedan üyesi olan Nasr b. Sebüktegin idi. Sebüktegin'in ölümünden sonra Gazneliler Devleti'ndeki hükümdarlık mücadelesini kazanan Mahmûd, tahta

* Emekli Ortaçağ Tarihi Profesörü.

oturduktan sonra (Mart 998) Begtüzün ve taraftarlarını Horasan'dan temizledi ve bölge orduları komutanlığını (**kıyadetü'l cüyüşü'l Horasan**) kardeşi Nasr'a verdi (389/999)¹. Begtüzün ve Fâik'e karşı Merv önündeki savaşta (16 Mayıs 999)² Nasr b. Sebüktegin Gaznelilerin **ardçı** kuvvetleri komutanı idi³. Öte yandan Karahanlılardan İlig Nasr b. Ali 23 Ekim 999'da Buhara'ya girmiş ve Sâ mânî Devleti'ne son vererek bu hanedan mensuplarını Özkend'e götürmüştü. Fakat bir süre sonra Melik Nûh b. Mansûr'un oğlu İsmâil Özkend'ten kaçmaya muvaffak olmuş ve "el-Mansûr" lâkabını alarak Sâ mânî Devleti'ni yeniden diriltmek istemişti. Nitekim o bir ara Nişabur'a doğru ilerledi ve 4 Rebî I.391 /11 Ocak 1001'de Horasan sipehsâlârı olan Nasr'ı mağlup ederek Herat'a çekilmeğe mecbur etmişti. Bu durumu haber alan Sultan Mahmûd takviye kuvvetleriyle sür'atle Nişabur'a yürüdü. İsmâil onun harekete geçtiğini öğrendiği zaman şehri terk ettiyse de, daha sonra tekrar Nişabur'a ilerledi. Nasr bu kez ona mukavemet etmeden şehrinden ayrıldı. Böylece İsmâil 29 Şevvâl 391/21 Eylül 1001 tarihinde bir kere daha Nişabur'a girdi. Emîr Nasr ise tekrar kardeşi Mahmûd'dan yardım istemek zorunda kaldı. Gazneli Sultanı, Herat valisi Hâcib Altuntaş'ı tam teçhizatlı bir orduyla kardeşinin yardımına gönderdi. Nasr ve Altuntaş, İsmâil ve idaresindeki kuvvetleri mağlup ederek bölgenin başkenti Nişabur'a yeniden hâkim oldular. Şehir halkı bu olaya çok sevinmiş ve şenlikler tertiblemişti. Nasr ve İsmâil el-Muntasır arasındaki son savaş Serahs dışında oldu ve Nasr'ın üstünlüğü ile sonuçlandı. Savaş sonrası Nasr'a esir düşen komutanlar arasında Ebu'l-Kasım Simcurî ve Tuztaş Hâcib de bulunmaktaydı. Ebu'l-Kasım ve öteki komutanlar Gazne'ye gönderildi (Rebî I.392/Ocak Şubat 1002)⁴.

Sultan Mahmûd, hâkimiyeti altındaki Sistan bölgesinde bir isyan çıktığı zaman derhal harekete geçti, beraberinde kardeşi Nasr, Emîr Altuntaş ve Ebû Abdullâh el-Tâ'i bulunmakta idi. Âsiler Sultan Mahmûd'un ve beraberindeki ordunun geldiğini öğrendikleri zaman müstahkem Erk Kalesi'ne kapandılar. Sonuçta bu kale ele geçirildi (393 yılı Zilhicce ortası). Böylece Sistan tekrar Gazneliler tarafından itaat altına alınmış oldu. Sultan Mahmûd Nişabur valiliği ve Horasan Emîrliğine ilave olarak bu bölgeyi de kardeşi Nasr'ın idaresine

¹ Curfadakanî, s.180. Ayrıca bu eserde s.401'de **emâret-i cüyüş**, s.403'de ise **Sahib el-ceyş** şeklindedir; İbn el-Esir, IX, 146; Trk. trc., IX, 122; Raşid Al-Dîn, 103-104; Köymen 1979, 47.

² Bu tarih, Merçil 1987'de 30 Rebî I. 391/27 Şubat olarak geçmiştir, doğrusu yeni zikrettiğim tarihtir, bk. *Gerdizî*, 173.

³ Nasr'ın bu savaşta unvanı **Emîr-i sipehsâr** şeklindedir, bk. *Gerdizî*, 173.

⁴ Bk. Curfadakanî, 188-189; Raşid Al-Dîn, 110-113; Merçil 1987, 132-135; ayrıca bkz. Merçil 2007, 30-31; Usta 2007, 331-335.

bırakarak Gazne'ye dönmek üzere harekete geçti (24 Ekim 1003)⁵. Nitekim Ramazan 396/Haziran 1006'da Sistan'da hutbe Sipehsâlâr Emîr Nasr b. Sebüktegin adına okundu⁶.

İsmâil el-Muntasır önceleri Karahanlılar ile başarıyla mücadele etti ise de bu başarı geçici bir süre oldu ve kurtuluşu kaçmakta buldu ve Ceyhun'u geçerek Horasan'a girdi. Sultan Mahmûd onun kendi hâkimiyet bölgesine geri döndüğünü haber aldığı zaman, yaratacağı kargaşayı vaktinde önlemek ve yeniden kuvvet toplamasına fırsat vermemek için acele harekete geçti. İsmâil ise Gaznelilerin takibinden kurtulmak için Kuhistan'a gitti. O, bu bölgeye ulaştığında, **Sahib-i ceys** Nasr b. Sebüktegin, Tus valisi Arslan Câzib ve Serahs valisi Togancuk onu takip ettiler. Sonuçta İsmâil bir Arap kabile reisi İbn Buheyc tarafından öldürüldü (Rebî. I 395/Aralık 1004-Ocak 1005)⁷.

Sipehsâlâr Nasr Sultan Mahmûd'un Karahanlı İlig Nasr b. Ali ile yaptığı savaşa da katıldı. Bu savaş Belh şehrinin yirmi kilometre kadar mesafedeki Katar (Keter) ovasında oldu (5 Ocak 1008) ve Nasr Gazneli ordusunun merkezinde yer almıştı⁸. Nasr b. Sebüktegin Sultan Mahmûd'un Hindistan seferleri sırasında Naradin (Nandana) 'e yapılan 9. Hind Seferi'ne de katılmış ve Bhimpal'a karşı yapılan savaşta ordunun sağ kanadına komuta etmişti (Bahar 1014)⁹.

Nasr b. Sebüktegin'in zikredildiği olaylardan biri de Büveyhîler ile ilgilidir. Bu hanedandan Ebu'l-Fevâris kardeşi Ebû Şucâ karşısında mağlup olduğu zaman Sistan'a kaçtı ve Sultan Mahmûd'dan yardım istedi. Gazneli Sultanı bu haberi aldığı anda kardeşi Nasr'a haber göndererek onun karşılanmasını emretti. Nasr, Ebu'l-Fevâris'e herkesi şaşkırtacak derecede ikramlarda bulundu. Ebu'l-Fevâris daha sonra Gazne'ye gitti¹⁰.

Sipehsâlâr Nasr Sultan Mahmûd'un Harezm'e hâkim olmak için 3 Temmuz 1017'de yaptığı savaşta da Gazneli ordusunda yer almıştı¹¹. Nasr b. Sebüktegin h.412/1021-1022 tarihinde öldü¹².

⁵ Curfadakanî, 225; İbn el-Esir, IX, 175; Trk. trc., IX, 144; Şebankâreî, 49; Raşid Al-Dîn, 130-131; ayrıca bkz. Merçil 2007, 29; Palabıyık 2002, 96.

⁶ Bk. Tarih-i Sistan, 358; ayrıca bkz. Palabıyık 2002, 137,194.

⁷ Bk. Curfadakanî, 197; Raşid Al-Dîn, 118-119; ayrıca bkz. Merçil 2007, 31; Usta 2007, 342.

⁸ Bk. Raşid Al-Dîn, 152; Savaş için bk. Merçil 2007, 32-33, Şebankâreî'ye göre (s.50), Nasr b. Sebüktegin sağ kanada (meymene) komuta etmektedir, genelde sipehsâlârlar sağ kanada komuta ettiklerine göre, doğrusu bu olmalıdır.

⁹ Bk. Curfadakanî, 332; Raşid Al-Dîn, 180. Sefer için ayrıca bk. Merçil 2007, 21.

¹⁰ Bk. Curfadakanî, 362; Câmi Al-Tavarih, 194-195. Olay için bk. Merçil 2007, 42.

¹¹ Bk. Beyhakî, 678.

¹² Bk. Gerdizî, 185; Bosworth 1994, 372, Buna mukabil *Tarih-i Sistan*'da (s.361), h.418/1027-1028 olarak zikredilmektedir.

Nasr b. Sebüktegin'den sonra Horasan Sipehsâlârı'nın kim olduğu hakkında bir fikir yürütmek zor görünmektedir. Ancak bu komutan belki de Tus valisi Arslan Câzib'dir. Beyhakî'ye göre (s.140), Sultan Mahmûd Arslan Câzib'in ölümünün (1028-1030?) ardından onun gibi bir adamın mevkiini Asığtegin Gazi'ye vermişti. Bu bakımdan Gazi'nin Sipehsâlâr-ı Horasan olması, bu görevde daha önce Arslan Câzib'in bulunduğu bir işaretidir¹³.

Nitekim Sultan Mahmûd öldüğünde (1030) Horasan Sipehsâlârı (**Sipehsâlâr-ı Horasan**) Hâcib Asığ Tegin Gazi olup, ölüm haberini aldığı anda Serahs şehrinde idi ve daha sonra Nişabur'a gitti¹⁴. Mes'ûd kardeşi Muhammed ile taht mücadelesi için harekete geçip, Beyhak köylerinden birine ulaştığında, Sipehsâlâr Gazi düzgün bir ordu ile onu karşılamıştı. Mes'ûd bu durumdan memnun kalarak sipehsâlârlık görevini tekrar ona vermişti. Nitekim Şebankâreî (s.73), Mes'ud'un tahtı ele geçirmek için hazırlık yaptığı sırada devlet adamlarına mektuplar gönderdiğini, bunlardan birinin de Horasan valisi Türk gulam "Gazi" olduğunu belirtmektedir. Onun sipehsâlârlığı gerçekleşikten sonra öteki komutanlar/**sipahdârlar**) sipehsâlârlık atını (**esb-i sipahsâlâr**) isteyerek Gazi'yi üzerine bindirdiler. Daha sonra Asığtegin Gazi Mes'ûd'un önünde askerlerine bir geçit resmi yaptırdı¹⁵.

Öte yandan Sultan Mahmûd öldüğünde Gazneli tahtına veliahdı olan Muhammed geçmişti. O, ordu komutanlığına (**sipehsâlârî**/mukaddem-i ceş) amcası Adud el-Devle Yusuf'u tayin etti ve ona güzel bir hil'at verdi¹⁶. Ancak Yusuf'un sipehsâlârlığı pek uzun sürmedi, Mes'ud Gazneli tahtına sahip olduğunda onun komutanlığı (sipehsâlârî) sona ermişti. Ayrıca Muhammed dönemindeki sipehsâlârlığı ve askerlerin onunla birlikte olabileceği düşüncesiyle Mes'ûd tarafından merkezden uzaklaştırıldı ve Kusdar valiliğine tayin edildi¹⁷.

Daha sonra sultanın casuslarının Yusuf'un Türkistan'a kaçmak istediğini ve Karahanlılar ile mektublaştığını bildirmeleri, onun Gazne'ye çağrılmasına sebep oldu. Gazne'ye gelen Yusuf burada tutuklandı, önce Sekâvend Kalesi'ne, sonra da Derune Kalesi'ne nakledildi ise de çok yaşamadı ve orada öldü (422/1032)¹⁸.

¹³ Bk. Beyhakî, 140; Bosworth 1963, 232. *Câmi Al-Tavarih* (s.212)'de **Padişah-ı Horasan** olarak zikredilmektedir.

¹⁴ Bk. Beyhakî, 27.

¹⁵ Bk. Beyhakî, 37.

¹⁶ Bk. Gerdizî, 194; İbn el-Esir, IX, 399; Trk. trc., IX, 308; ayrıca bkz. Bosworth 1963, 232.

¹⁷ Bk. Beyhakî, 69-70; ayrıca bkz. Bosworth, 1963, 232; Merçil, 2007, 55.

¹⁸ Bk. Beyhakî, 247-252; ayrıca bkz. Bosworth 1963, 63, 96, 110, 232; Merçil 2007, 56-57; (İbn el-Esir, IX, 424; Trk. trc., IX, 328), Yusuf ile öteki muhaliflerin h.424/1032-1033'de tutuklandıklarını zikretmektedir.

Sultan Mes'ûd Nişabur'da iken (Ağustos 1030), Halife Kâdir Billâh (999-1031)'in elçisi de adı geçen şehre geldi. Mes'ûd, Ebu Sehl-i Zevzenî'nin önerisiyle, Sipehsâlâr Gazi'yi çağırttı ve kendisine, "Halife'nin elçisini, getirdiği hil'at ve hakkımızdaki menşur ile beraber huzurumuza getirin, burada olup biten olayları her tarafa bidirin ve orduya emir verin bu gece hazırlansınlar, sabahleyin erkenden bütün teçhizatları son derece mükemmel bir halde burada bulunsunlar, sonra ne yapılması lâzım geleceği hakkında emir veririz" diye buyurdu. Ertesi gün sipehsâlâr ordu ileri gelenleri ile saraya geldi. Bundan sonra bütün **serhenglere** kendi kıtaları ve sancakları (alâmethâ) ile beraber sarayın kapısından itibaren iki taraflı saf bağlamaları için emir verdi¹⁹.

Mes'ud Herat'a gelip Gazneli tahtına oturduğunda, komutanlardan Ali Karib'i bu şehre çağırmıştı. Ali Karib 2 Kasım 1030'da Herat'a ulaştı ve ertesi günü sultanın huzuruna çıktı. Bu sırada sultan bir azametle tahtta, sol tarafında Emîr-i Horasan altından bir kürsüde, sağda ise Emîr-i Harezm Altuntaş altından bir kürsüde (**ber kürsiy-i zer nişeste bud**) oturmuşlardı. Ancak sultan, Ali Karib ve kardeşi Mengitirak'ı tutuklattı ve sonra da öldürttü. Ali Karib'in öldürülme sebebi olarak saltanat mücadelesine karışması gösterilmişti. Sultanın emriyle Asıgtegin Gazi kalabalık bir atlı grubuyla Ali Karib'in evini yağmalamıştı²⁰.

Daha sonra Mes'ûd Belh ve Semengan vilayetlerine, Sipehsâlâr Gazi adına bir menşur gönderdi. Adamları bu menşuru Belh'e götürerek orada adına hutbe okuttular. Artık sultanın nezdinde sipehsâlârdan başka kimsenin sözü geçmiyor, Mes'ûd orduya ait konularda baş başa kalarak onunla görüşüyordu. Nitekim Mekran bölgesine gönderilecek orduya komuta edecek sâlârı Mes'ûd Harezmşâh Altuntaş ve sipehsâlâr ile meşveretten sonra belirlemiş ve bu askerlerin başına Yaruktoğmuş Câmedâr'ı tayin etmişti²¹. Öte yandan Asıgtegin'in mertebesi iyice yükselmiş ve dergâhın işlerine de bakmağa başlamıştı. Ayrıca o her gün hizmet için saraya (dergâha) gelmekte, yolda giderken önünde, otuza yakın altın ve gümüşten kalkanlı Deylemliler ve kalkancılar (**siperkeşan**) bulunmaktaydı. Bunlardan başka siyah külâhlı ve kemerli birkaç hacib önden ve otuz gulam da arkasından gitmekteydi. Beyhakî, "Ben ne Harezmşâh'ın ne Arslan Cazib'in ne de Mahmûd'un öteki komutanlarının bu kadar debdebe ile saraya (dergâha)geldiklerini görmedim" demektedir. Bar izni verilinceye kadar o Divan Taremi'nde²² oturmaktaydı.

¹⁹ Bk. Beyhakî, 46.

²⁰ Bk. Beyhakî, 59 ve 61; ayrıca bkz. Merçil 2007, 54.

²¹ Bk. Beyhakî, 68-69; ayrıca bkz. Merçil 2007, 54.

²² Tarem, kümbet ve **kubbe** anlamındadır, bk. Mütercim âsım Efendi, 2000, 751. Divan-ı Tarem'in, karşılığı burada Osmanlı'daki "kubbealtı" mıdır ?

Sarayın içinde pek uzun bir dükkân (? koridor) vardı ve öteki ileri gelen sâlârlar (komutanlar) önce burada otururlardı. Gazi târeme gitmek için onların önünden geçtiği vakit, hepsi ayağa kalkar ve geçinceye kadar ona saygı gösterirlerdi. Ancak bu durum komutanların hiç de hoşuna gitmemektedir. Vaktiyle kendisinin küçük bir adam olduğunu bildiklerinden onun bu azametini çekemiyor, içten içe kızıyor ve aleyhinde dedikodu yapıyorlardı²³.

Sultan Mes'ûd'un da ona karşı ihsan ve iltifatları akran ve emsallerinin düşmanlığını arttırıyordu. Gazi'nin emrinde ayrıca bine yakın atlı vardı. Sultan ordunun meselelerini Gazi ile görüştüğünden, komutanlar ona meyl etmekte idiler. Hattâ köşkün kapısından evine dönerken büyük bir alay önünden gitmekteydi. Mes'ud, Gazi karşıtlarının dedikodularından haberdar olup, bir kabul sırasında bu durumu açıklamış “sipehsâlâr bizim kardeşimiz gibidir” diyerek ona iltifatta bulunmuştu. Daha sonra sultanın emriyle özel bir elbise (**kabay-ı hassa**) getirtip sipehsâlâra giydirmişler, ayrıca mücevher süslü bir **kemeri** kendi eliyle onun beline kuşatmıştı. Gazi sultanın önünde yer öptükten sonra büyük bir debdebe ile evine döndü²⁴.

Öte yandan Gazi'nin sabık Hindistan Sâlârı Eryaruk²⁵ ile arası gayet iyi idi. Eryaruk'un her gün yanında birkaç mertebedâr olduğu hâlde Gazi ile beraber azametle dergâha gelip gitmeleri Sultan Mahmûd devrinin adamları (**pederiyân/Mahmûdiyan**)'na pek ağır gelmekteydi. Onlar iki şahsı yere vurmak için aralarında düşündüler ve hile ile sultanı etkileyerek arzularında başarılı oldular. Mes'ûd önce Eryaruk'u tutuklattı, sonra da Belh'e ve ardından da Gur bölgesindeki bir kaleye göndererek orada öldürttü ve mallarına el koydurttu²⁶. Bu olay, Eryaruk'un samimî arkadaşı ve Mes'ûd'un tahta geçmesine yardımcı olanlardan Asıgtegin Gazi'nin sultanın yanından Harezm'e kaçmak istemesine yol açtı. Ancak Mes'ûd onun peşinden bir birlik göndererek yakalattı ve Gazne'ye getirterek mallarına el koydu (1031). Gazi önce Gazne Kalesi'ne sonra da Gerdiz Kalesi'ne gönderildi ve orada öldü (Şevval 425 /Ağustos-Eylül 1034)²⁷.

Mes'ûd döneminde bundan sonra sipehsâlâr olarak Ali Dâye (Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullâh) zikredilmektedir. Nitekim sultanın emriyle gurrey-i mâh-ı Cumadâ I.423 /15 Nisan 1032 tarihinde Ali Dâye'yi **câme-hâne**'ye

²³ Bk. Beyhakî, 139.

²⁴ Bk. Beyhakî, 142-144.

²⁵ Beyhakî (s.220) başlıkta onu, Eryaruk el-Hâcib Sahib el-Ceyş el-Hindî, metinde ise **Sâlâr-ı Hindustan** olarak zikretmektedir.

²⁶ Geniş bilgi için bk. Beyhakî, 220 vdd.

²⁷ Bk. Beyhakî, 231-237,424; ayrıca bkz. Merçil 2007, 56; Bosworth 1963, 106, 110.

götürdüler, eski bir âdet üzere, **hil'at-ı sipehsâlârî** giydirdiler. O daha sonra dört bin (sultanî) atlı ile Horasan'a gitti²⁸.

Vezir Hâce Ahmed el-Meymedî'nin 31 Aralık 1032'de ölümünden sonra, Sultan Mes'ûd kimin vezir olacağı hususunda devlet erkânından bazılarının katıldığı bir toplantı yaparak onlara danıştı. Bu devlet adamları arasında Sipehsâlâr Ali Dâye de bulunmakta idi²⁹.

Türkmenlerden Yağmur'un oğlu öldürülen babası ve öteki Türkmen reislerinin intikamını almak için harekete geçecekleri haberi Sultan Mes'ûd'a Halife Kâim bi-Emrillâh'ın elçisini Nişabur'da kabul ettiği sıralarda gelmişti (Mart-Nisan 1033). Bu kabul sırasında Sipehsâlâr Ali Dâye sofada oturmaktaydı. Mes'ûd, Sipehsâlâr Ali Dâye'ye Tus'a, Hacib-i Buzurg Bilgetegin'e de Serahs'a giderek Türkmenlerin durumlarını öğrenmeleri için emir verdi. Bilgetegin ve Ali Dâye sultanın emri üzerine harekete geçtiler. Bu tedbirlerin şimdilik yeterli olduğu Yağmur'un oğlu ve Türkmenlerin akınlarnın engellendiği anlaşılıyor³⁰.

Ahmed Yınaltegin Hindistan başkomutanı olarak o bölgeye gittikten bir süre sonra çevresine toplanan Türkmenler ve diğer insanlarla iyice kuvvetlenmiş, neredeyse Mes'ûd'a rakip olabilecek bir duruma gelmişti. Bu konuda Hindistan'dan gelen haberler üzerine sultan Bağ-ı Sad Hezare'de sipehsâlâr'ın katıldığı bir toplantı yaptı. Ali Dâye Hindistan'a kendisi gitmek istedi ise de Mes'ûd Hindli Tilek'i göndermeyi tercih etti (1034)³¹.

Öte yandan Türkmenler ile yapılan bir mücadele sırasında Hâcib Begtegin'in öldüğü haberini duyan Sultan Mes'ûd Sipehsâlâr Ali Dâye'ye derhal Belh'e gitmesini emretti. Ali Dâye 28 Muharrem 426/13 Aralık tarihinde Serahs'dan ayrılarak beraberindeki askerlerle Cüzcan'a geldi ve kargaşa içinde bulunan bu bölgede düzeni sağlayarak Belh'e gitti³². Karahanlılardan Ali Tegin'in ölümü ve yerine büyük oğlu Yusuf b.Ali'nin geçtiğinin öğrenilmesi üzerine (6 Cumadâ II.426/18 Nisan 1035), Sultan Mes'ûd bazı geçici tedbirler aldı ve Sipehsâlâr Ali Dâye'ye mektuplar göndererek Belh'e gitmesini ve yolları tutmasını buyurdu³³.

Sultan Mes'ûd h.427 yılı Kurban Bayramı (10 Zilhicce-4 Ekim 1036)'nı Gazne'de kutladı ve ertesi günü Selçuklulara karşı takip edilecek harekât hakkında devlet büyükleri ile bir toplantı yaptı. Bu toplantıda alınan karara

²⁸ Bk. Beyhakî, 342.

²⁹ Bk. Beyhakî, 366.

³⁰ Bk. Beyhakî, 369-370,372; ayrıca bkz. Köymen 1979, 179; Merçil 2007, 59.

³¹ Bk. Beyhakî, 404; ayrıca bkz. Merçil 2007, 61; Merçil 2006, 838-839.

³² Bk. Beyhakî, 438-440, 443, 466, 468; ayrıca bkz. Merçil 2007, 62.

³³ Bk. Beyhakî, 464-466; ayrıca bkz. Köymen 1979, 196.

göre; Şehzâde Mevdud ve Sipehsâlâr Ali Dâye'ye kendi adamları ve kuvvetli bir ordu Belh'e gitmeleri ve orada kalmaları emredildi. Bu toplantıdan sonra Gazneli sultanı Deşt-i Şâbahar'da yer aldı. Mevdud ve Ali Dâye beraberlerindeki ordu ile onun önünden geçit resmî yaptıktan sonra görev bölgeleri olan Belh'e gittiler. Mes'ûd'un Büst şehriden hareketle Gazne'ye gelişinin ardından (7 Şaban 428/28 Mayıs 1037), önce Mevdud, sonra da Ali Dâye kendi adamlarıyla Belh'den döndü (17 Ramazan 428/4 Temmuz 1037) ve yapmış olduğu işler hakkında sultana izahat verdiler³⁴.

Sultan Mes'ûd Kurban Bayramı'ndan üç gün sonra (13 Zilhicce 428/27 Eylül 1037), Vezir Ahmed b. Abdüssamed ve Sipehsâlâr Ali Dâye ile bazı devlet ileri gelenlerinin katılımıyla gizli bir toplantı yaptı. Mes'ud burada vezir ve öteki devlet ileri gelenlerinin Horasan ve Irak-ı Acem'in kargaşa içinde bulunduğu bir sırada Hindistan'a bir sefer yapmasının doğru olmayacağını bildirmelerine rağmen fikrinde kararlı olduğunu gösterdi. Mes'ûd daha sonra vezir ve Ali Dâye'ye çok değerli hil'atler verdi. Şehzâde Mevdud, vezir ve Ali Dâye'nin yer aldığı Gazneli ordusu 19 Zilhicce/3 Ekim'de sultanın önünden geçit resmî yaptıktan sonra, Selçukluların karışacağı bir olaya anında müdahale edebilmek için Belh'e doğru hareket etti³⁵.

Öte yandan sultanın Hindistan seferi esnasında Türkmenler kışın başında harekete geçerek Tâlekan ve Faryâb'ı yağmalamışlardı. Mevdud ve Ali Dâye'nin yönetiminde Belh'de bulunan ordunun kış mevsiminde Türkmenlere karşı harekete geçmesi mümkün olamamış ve Gazne'ye dönmüşlerdi (Cumadâ II. ortası 429/24 Mart 1038). Selçuklular ile savaşıcak olan Gazneli komutanı Sübaşı ise Nişabur'da idi ve onlarla mücadeleye cesaret edemiyordu. Nihayet baskılara dayanamayan Sübaşı bir meydan savaşı yapmak için sultandan izin istedi. Mes'ûd, Sipehsâlâr Ali Dâye ve Sahib Divan-ı Risalet Ebû Nasr ile bir toplantı yaptıktan sonra Sübaşı'ya istediği müsaade vermediği kararlaştırıldı (22 Receb 429/ 30 Nisan 1038)³⁶.

Karahanlılar'dan Böri Tegin'in Kumeci Türkleri ile birleşerek Huttelan hududunda yağma hareketlerinde bulunduğu haberi sultanın bermutad bir toplantı yapmasına sebep oldu. Buraya katılan sipehsâlâr, hâcib-i buzurg ve öteki komutanlar söz alarak, sultanın Böri Tegin üzerine yapacağı seferin uygun olmadığını belirttiler. Sonuçta Ali Dâye'nin onbin kişilik bir orduyla Böritegin üzerine gönderilmesi kararlaştırıldı. Ali Dâye ve beraberindeki ordu 24 Muharrem 430/26 Ekim 1038'de Huttelan tarafına gitti. Sultan Mes'ûd 14 Safer

³⁴ Bk. Beyhakî, 503,522-523; ayrıca bkz. Köymen 1979, 242; Merçil 2007, 65.

³⁵ Bk. Beyhakî, 530-533; ayrıca bkz. Merçil 2007, 66-67.

³⁶ Bk. Beyhakî, 534-538; ayrıca bkz. Köymen 1979, 246-248; Merçil 2007, 67-68; Piyadeoğlu 2011, 61-62.

430 /15 Kasım 1038'de Belh'e gelişi sırasında, Ali Dâye'den Bõritegin'in kaçtığı ve Kumeciler arasında bulunduğu haberi gelmiş, bu durumu bildiren sipehsâlâr onu takip edip etmemesi hususunda talimat istemişti. Fakat sultan Belh'e gelmesini emretmesi üzerine o da bu şehre gelerek Bõri Tegin'in durumu hakkında izahat vermişti. Daha sonra sultan, Bõri Tegin üzerine gitmek için Belh'den Tirmiz'e doğru harekete geçti ve sipehsâlâr ile öteki komutanlara işlerle ilgilenmesini emretti (19 Aralık 1038)³⁷.

Sultan Belh'de iken, Çağrı Bey'in hâcibi Altı emrindeki iki bin atlıyla adı geçen şehrin civarındaki Bend-i Kâfirân denilen iki köyü yağmalamıştı (20 Cumadâ II.430/19 Mart 1039). Mes'ûd has gulamları ile atlanarak bizzat Altı'nın üzerine gitmek istediye de vezir ve Sipehsâlâr buna engel olarak bir hâcibin gönderilmesine karar verdiler. Bu hâcib bir miktar askerle Türkmenler üzerine sevk edildi. Daha sonra sipehsâlâr da **davulsuz ve bayraksız** "tanınmayacak bir kılıkla" yola çıktı. Sipehsâlârın bu durumu, karşısındaki kuvvetin başındaki Altı'nın kendisine denk rütbede bulunmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Gazneli kuvvetler karşısında Altı geri çekilerek önce Ulyâ-âbâd'a sonra da Şuburkan'a giderek durumu Çağrı Bey'e anlattı³⁸.

Selçuklular ile yapılan Serahs Savaşı (Haziran 1039)'nda Gazneli ordusunun düzeni; merkezde Mes'ûd, sağ kanatta Sipehsâlâr Ali, sol kanatta Büyük hâcib Sübaş ve ardçı olarak da Emîr Ertegin şeklinde idi³⁹. Bu savaşı Gazneliler kazanmış ve daha sonra Mes'ûd çevresindeki komutanlara ne yapılması gerektiğini sormuştu. Bu toplantıda Sipehsâlâr Ali Dâye de yer almıştı. Sultan Mes'ûd 18 Safer 431/9 Kasım 1039'da Herat'tan ayrılarak Selçuklular'ın hâkim olduğu Nişabur şehrine doğru hareket etti ve Puşeng sahrasında ordusunu savaş düzenine soktu. Bu düzene göre sultan merkezde, Ali Dâye sağ kanatta, Büyük Hâcib Sübaş da sol kanatta yer almaktaydı⁴⁰. Nitekim Mes'ûd 27 Rebî II. 431/16 Ocak 1040'da Selçuklulardan geri alınan Nişabur'a girdi⁴¹. O bu şehre geldikten bir hafta sonra bütün Horasan'ı Selçuklular'dan geri almağa teşebbüs etti ve bu maksatla da hâciblerini çeşitli bölgelere, Ali Dâye'yi da Tus'a gönderdi.

Gazneli ordugâhının Tus'da bulunduğu sırada öncü kuvvetleri komutanı Hâcib Altuntaş Selçukluları izlemekteydi. Altuntaş çok geçmeden bir mektup göndererek Selçukluların üstün kuvvetlerle taarruza geçtiklerini bildirerek yardım istemişti. Sultan ona gönderdiği cevabî mektubta; mukavemet etmesini

³⁷ Beyhakî, 557-560, 566; ayrıca bkz. Köymen 1979, 278-283; Merçil 2007, 68-69.

³⁸ Bk. Beyhakî, 567-568; ayrıca bkz. Köymen 1979, 284; Piyadeoğlu 2011, 67-68.

³⁹ Bk. Beyhakî, 569-575; ayrıca bkz. Köymen 1979, 286-294.

⁴⁰ Bk. Beyhakî, 602-605; ayrıca bkz. Köymen 1979, 315-317.

⁴¹ Beyhakî, 607; ayrıca bkz. Köymen 1979, 320; Merçil 2007, 74.

ve Sipehsâlâr Ali Dâye'yi göndereceğini yazmıştı, diğer taraftan Ali Dâye'ye de mektup yazarak Altuntaş'ın yardımına koşması emrini vermişti. Ordu kademesinin en büyüğü ve sultanın en güvenilir adamlarından biri olması nedeniyle Ali Dâye, Mes'ûd'un her hangi bir komutana görev verir gibi böyle bir emir göndermesine çok fazla üzölmüş ve maiyetindeki birine yardımcı olarak gönderilmesinin kendisi için ağır bir tahkir sayılması gerektiğini hesaba katarak sultana çok güvenmişti. Bu sebeble, "Mademki ben Altuntaş'ın emri altına giriyorum, o halde sipehsâlârlık alâmetleri olan **kös, davul (dühül)** ve **demdemenin** ne işi kaldı diyerek bunların hepsini parçalatmış ve yaktırmak suretiyle bu durumu protesto etmişti. Bundan haberdâr olan Mes'ud, yaptığı hatanın büyüklüğünü anlayarak bir adamını onun yanına gönderip gönlünü almağa çalıştı. Fakat Ali Dâye sultanın kendi selefleri olan komutanlara karşı yapmış olduğu zâlîmce hareketleri ve onları birer birer öldürdüğünü yakından gördüğü için, bunun kendi felâketine bir başlangıç olduğunu düşünerek endişeye düşmüştü. Sultan adamını göndermesine rağmen Ali Dâye'nin durumunda bir değışiklik olmadığını görünce onu huzuruna çağırılmış ve birçok iltifatlarda bulunduktan sonra gerektiği kadar teminat vermişti⁴².

Gazneli ordusu 2 Ramazan 431/17 Mayıs 1040 tarihinde Cuma günü sefer davullarını çalarak Merv istikametine doğru yürüyüşe başladı. Fakat bu ordunun bütün ferdlerinin maddî ve manevî kuvvetleri bozulmuştu. Sultan bir ara yine nasıl hareket edileceği hakkında bir toplantı tertip ettiğinde; Gazneli habercilerden gelen mektublardan Mes'ûd'un Serahs'dan yürüyüşe geçtiği haberi Selçukları korkutmuştu. Bu haber üzerine vezir, sipehsâlâr ve devlet ileri gelenleri çağrılarak bu mektuplar onlara okundu. Selçukluların korkmuş oldukları haberi devlet ileri gelenleriyle komutanları cesaretlendirmişti. Dandanakan Savaşı (23 Mayıs 1040)'nda Selçuklular karşısında alınan yenilgiden sonra kaçan Mes'ûd 7 Şevval/21 Haziran'da Gazne'ye gelebilmişti. Öte yandan Selçuklular da Belh şehrini kuşatmışlardı. Bu haberi alan Sultan Mes'ûd aralarında Sipehsâlâr Ali Dâye'nin bulunduğu devlet ileri gelenleri

ile bir toplantı yaparak adı geçen şehre Hâcib Altuntaş idaresinde bin kişilik bir atlı birliğinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Daha sonra sultan 17 Zilkade/30 Temmuz 1040'da Gazne Kalesi'ne giderek burada devlet ileri gelenlerine bir ziyafet verdi. Bu ziyafet esnasında sultan Hâcib Sübaşı ve Sipehsâlâr Ali Dâye'nin gönüllerini alarak onlara iltifat etti. Ancak sultanın kötölük yapacağı kimselere böyle iltifatlar etmesi âdeti idi. Nitekim ertesi günü Ali Dâye, Sübaşı ve Hâcib Begtoğdı'nun tutuklanmasını emretti. Böylece Ali Dâye'nin korktuğu olay gerçekleşti. Bu üç devlet adamı tutuklandı. Malları

⁴² Bk. Beyhakî, 613-614.

daha önce iki kez yağma olduğundan Sübaşı'da bir şey bulunamadı, diğer ikisinin bütün servetlerine el konuldu. Daha sonra onlar Hindistan'daki kalelere gönderildiler ve üçü de aynı günde öldürüldüler⁴³.

Ali Dâye'den sonraki sipehsâlâr Hâcib Ertegin olabilir mi? Çünkü bu konuda Beyhakî (s.651)'nin ifadesinden yararlanabilir miyiz? O, "Ertegin için " **sâlâr-ı nev**" demektedir.

Bundan sonra bütün Gazneli kuvvetlerine komuta eden **sipahsâlâra** kaynaklarda hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Selçuklu veziri Nizâm el-Mülk'ün *Siyaset-Nâme*'sinde (Haz. M.A. Köymen, Ankara 1999, Trk.trc. s.72) bir başlık," Her Soydan ve Her Kavimden Ordu Teşkil Edilmesine Dair"dir. Nizâm el-Mülk daha sonra , "Bütün ordu bir soydan olduğu zaman bundan tehlike doğar; çok çalışmazlar" demektedir. Onun bu konuda gösterdiği örnek ise " Sultan Gazneli Mahmûd'un, Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Gurlu ve Deylem(li) gibi her soydan askere sahip olmak âdeti idi" şeklindedir. Nitekim olaylara bakarsak Nizâm el-Mülk'ün ifadesine uygun olarak Gazneli ordusunda aynı soydan askerlere veya bölgelere göre sipehsâlâr tayin edilmektedir.

Sipehsâlâr	Grub veya bölge	Sultan
-Humartaş Hâcib ⁴⁴	Türkmenler	Mes'ud
-Ahmed b.Ali Nuştegin ⁴⁵	Kirman	Mes'ud
-Taş Ferraş (öl.1037-1038)	Irak	Mes'ud
-Sipehsâlâr-ı Irak ⁴⁶		
-Ebu'l-Hasan Irakî ⁴⁷ (öl.14 Mayıs 1038)	Kürdler ve Arablar	Mes'ud
- Hâcib Baytegin ⁴⁸	Türkmenler	Mevdud
- Hicrây ⁴⁹	Hindular veya (Hindistan)	Mahmûd
- Suvendhray ⁵⁰	"	Mahmûd - Muhammed
- Eryaruk (öl.1031) ⁵¹	"	Mahmûd

⁴³ Bk. Beyhakî, 639,643-648; Gerdizî, 203; İbn el-Esîr, IX, 484; Trk. trc., IX, s.370; ayrıca bkz. Merçil 2007, 76.

⁴⁴ Bk. Beyhakî, 68; ayrıca bkz. Köymen 1979, 176.

⁴⁵Bk. Merçil 1970, 40; Merçil 2006, 838.

⁴⁶ Beyhakî, 262-265.

⁴⁷ Beyhakî, 500-501; ayrıca bkz. Köymen 1979, 238.

⁴⁸ Nizâm el-Dîn Ahmed, 1913, 29.

⁴⁹ Nizâm el-Dîn Ahmed, 1913, 30.

⁵⁰ Bk. Merçil 2006, 836. Beyhakî (s.407)'de Sâlâr-ı Hinduvan, Suvend olarak zikrediliyor.

⁵¹ Beyhakî, 268.

- Ahmed b. Yınaltegin (öl.1034) ⁵²	"	Mes'ûd
- Tilek b.Huseyn ⁵³	"	Mes'ûd
- Şehzâde Mecdud (Emîr-i Hindistan) ⁵⁴	"	Mes'ûd
-Hırhız/Kırgız ⁵⁵	"	Abdürreşid
-Muhammed b. Ali (Ebû Halim âilesinden öl.1119) ⁵⁶	"	Behramşah
- Huseyn b.İbrahim Alevî ⁵⁷	"	Arslanşâh
- Ali-yi Huseyn Mâhûrî ⁵⁸	"	Behramşâh
- Ebû Muhammed Hasan b. Ebî Nasr	"	Behramşâh
- Mansûr Kâinî (veya Meymendî) ⁵⁹	"	Behramşâh

Olayları değerlendirdiğimizde; başlangıçta hanedan mensuplarının Horasan sipehsâlârı olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak Sultan Mes'ûd döneminde Ali Dâye kanaatimce sadece Gazneli ordularının başkomutanı idi. Çünkü Selçukluların Horasan hâkimiyetlerinin başlaması ve Gaznelilerin buradan çekilmesiyle bu durum gerçekleşmişti. Ayrıca Ali Dâye'nin merkezi Nişabur değil Belh şehri idi. Ali Dâye zaman zaman bu şehre gönderilmekte ve orada ikamet etmektedir. Gazneli ordusunun savaş düzeninde sipehsâlâr genelde **sağ kanatta** yer almaktadır. Sipehsâlâra ait özel bir at (esb-i sipehsâlâr) bulunmakta, zaman zaman görevi icabı emrindeki askerlere sultanın önünde geçit resmi yaptırmaktadır ve bayrakları vardır. Gönderildikleri veya tayin edildikleri bölgede adlarına hutbe okunmaktadır. Mes'ûd döneminde önemli ve orduyla ilgili konularda sultan tarafından yapılan toplantılara sipehsâlâr da katılmaktadır. Asıgtegin Gazi sultanın sarayına büyük bir alayla gidip gelirken önünde ve arkasında adamları bulunmaktadır.

⁵² Bk. Beyhakî, 268-269; ayrıca bkz. Merçil 2006, 838-839.

⁵³ Bk. Merçil 2006, 839-840. Öte yandan *Tarih-i Ekberî* (s.23)'ye göre, Ahmed b. Yınaltegin'in isyanı sırasında Bant. heb. Muhammed Ali Sâlâr-ı Hinduvan idi, fakat o Ahmed ile yapılan savaşta ölmüş, yerine Tilek gönderilmişti.

⁵⁴ Beyhakî, 501.

⁵⁵ Bk. Bosworth 1977, 45; Merçil 2007, 83. Bayur 1987, 207. Bu sırada Nuştegin adlı bir şahsı Hindistan ordusu başkomutanı olarak zikretmektedir.

⁵⁶ Bk. Bosworth 1977, 61, 92, 97-98, 102-103; Merçil 2006, 843.

⁵⁷ Bk. Bosworth 1977, 103; Mustafa Khan 1955, 47-51'a göre bu sırada Hindistan orduları komutanı, Ali Ebu'l-Sehl idi.

⁵⁸ Bk. Bosworth 1977, 103, 107, 114.

⁵⁹ Bk. Bosworth 1977, 104.

Sipehsâlâr göreve tayin edildiğinde, âdet olduğu üzere, ona verilmesi gerekli bazı alâmetler vardır. Ahmed b. Ali Nuştegin ordu komutanlığı ve Kirman valiliğine tayin edildiğinde ona hil'at hazırlandı ve **kemer, iki tuğlu külâh, davul ve bayrak** verildi (1031)⁶⁰. Ahmed Yınaltegin Hindistan sipehsâlârlığına atandığında ona da, komutana verilmesi gerekli; **tabl, alem** ve **kös** hazırlanmış, ayrıca çok kıymetli bir hil'at, **altın bir kemer ve iki sorguçlu külâh** hazırlanmıştı⁶¹. Hintlilerin komutanı olarak Hindistan'a gönderilen Tilek'e de, bu göreve mahsus hil'at, altın hil'at, mücevherle süslü altından bir gerdanlık (tavk), **çetr, tunbak (tömbek), ve moncuk** (bayrak) verilmişti⁶². Irak'a gönderilen Taş Ferraş'a da **altın kemer, iki sorguçlu külâh, altından at eyeri ve üzenği** ile kösler ve alamet hazırlanmıştı⁶³.

Sipehsâlârlığa tayin edilen komutanların işlerini yürütmek üzere **kethüdalar** da görevlendirilmekte idi, söz gelişi Nasr b. Sebüktegin'in kethüdâsı (E)bu Sa'id Sehl, Ahmed b.Ali Nuştegin'inki ise Ebu'l-Ferec Farsî idi⁶⁴.

⁶⁰ Bk. Merçil 1970, 40; Palabıyık 2002, 204.

⁶¹ Bk. Beyhakî, 268-269.

⁶² Bk. Beyhakî, 407, 497.

⁶³ Bk. Beyhakî, 265.

⁶⁴ Bk. Beyhakî, 129-130; ayrıca bkz. Merçil 1970, 40; Palabıyık 2002, 204-205. Öte yandan Harezm bölgesi valisi Harezşâh Altuntaş'ın da Taş Mahrûy adında bir sipehsâlârın (**Sipehsâlâr-ı Harezşâh**) vardı ve Debûsiye Savaşı (1032)'nda ölmüştü. Bk. Beyhakî, 320, 333, 345, 347, 374.

BİBLİYOGRAFYA

- Âsım Efendi 2000, Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Hazırlayanlar M. Öztürk-D. Örs, Ankara.
- Bayur 1987, Y.H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara.
- Beyhakî hş.1324, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Huseyn Beyhakî Debir, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Dr. Gani-Feyyaz, Tahran.
- Bosworth 1963, C.E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afganistan and Eastern Iran 944:1040*, Edinburg.
- Bosworth 1977, C.E. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, Edinburg.
- Bosworth 1994, C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa.
- Curfadakanî hş.1345, Ebu'l-Şeref Nasih b. Zafer Curfadakanî, *Tercüme-yi Tarih-i Yeminî*, nşr. Dr. Ca'fer Şiar, Tahran.
- Gerdizî hş.1347, Gerdizî, *Zeyn el-Ahbâr*, nşr. Abd el-Hayy Habibî, Tahran.
- İbn el-Esîr 1979, İbn el-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Beyrut neşri C.IX; Türkçe çev. A. Özaydın, *İslâm Tarihi el-KâmilFi't-Tarih*, C. IX, İstanbul 1979,
- Köymen 1979, M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I: *Kuruluş Devri*, Ankara.
- Merçil 1970, Erdoğan Merçil, "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti(1031-1034)", *Tarih Dergisi*, Sa: 24, İstanbul.
- Merçil 1987, Erdoğan Merçil, "Simcûriler V", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul.
- Merçil 2006, Erdoğan Merçil, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", *Bellekten*, Sa: 259, Ankara.
- Merçil 2007, Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara.
- Mustafa Khan 1955, Ghulam Mustafa Khan, *A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin*, Lahore.
- Nizâm el-Dîn Ahmed 1913, Hâce Nizâm el-Dîn Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî*, vol. I. Calcutta.

- Palabıyık 2002, H. Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara.
- Piyadeoğlu 2011, C. Piyadeoğlu, *Çağrı Bey, Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, İstanbul.
- Raşid Al-Dîn 1957, Raşid Al-Dîn Fazlallah, *Câmi Al-Tavarih*, C.II, cüz 4, nşr. A. Ateş, Ankara.
- Şebankâreî hş.1363, Muhammed b. Ali b.Muhammed Şebankâreî, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran.
- Tarih-i Sistan hş.1314, Tarih-i Sistan, nşr. Melik el-Şuarâ Bahâr, Tahran.
- Usta 2007, A. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, İstanbul.

Erdoğan Merçil